

Adalékok Apáczai Csere János ismeretlen munkáihoz

A debreceni református nagykönyvtárban őrzik „Dictionarium Latino-Arabicum Davidis Regis . . . Labore & diligentia Joannis Baptistae Dvval Regij Linguarum Orientalium Interpretis. Parisi. 1632.” című munkának egy példányát. Ehhez hozzá van kötve: „Liber Psalmorum Davidis Regis, Et Prophetarum Ex Arabico Idiomatico in Latinum translatus. . . A Gabriele Sionita Edeniensi, et Victorio Scialae Accurensi Maronitis Monte Libano, Philosphiae, et Sacrae Theologiae professoribus. Romae, 1614.”¹

E kötet első belső borítólapján kézirással beírva: „Const. tal. 2. stuf. 25.”, a hátsó belső borítólapon feljegyezve: „Const. tal.” (Egy-két szó kiszakítva.) Utána saját kezűleg beírva: „Johannis Tsere Apa | tzaini Ao. 1650 | Ap. 18. Trajecti.”²

Majd a hátsó B. őrlapon található szöveg, amelyben Apáczai szép, tiszta, de nagyon elaprózott írására ismerhetünk: „Psalmi, quos ex Latino Arabice exposui, tecta columna Arabica, sunt: 116. 133. 132. 1. 150. 151. 99^a 6. 130 | 129. 3. 12. 14. 122. 127. 126. 119. 120. 123. 124. dűm verò a capite ad calcem.”

A fenti két sor után íratott:

„Lunae	Mane	1—19.	Vespera	19—34
Martis	Mane	34—45	Vespera	45—61
Mercurii	Mane	61—74	Vespera	74—84
Jouis	Mane	84—99	Vespera	99—108
Veneris	Mane	108—119.	Vsr 105 Vesp.	119 — 105—139
Saturni	Mane	139—151.	Vesp. +	151—us. (?)
			que ad	Indicem Psalmoru[m].”

Tehát hétfőn reggel 1—19, este pedig 19—34. zsoltár és így tovább éneklendő. Nagy a gyanúm, hogy bárha nem Apáczai jegyezte fel a heti zsoltárjegyzéket, mégis talán-tán az ő előírása volt ez, amit másvalaki őtána csak ide másolt le valamelyes szálló lapról, sőt talán mint iskolai gyakorlatot, ezeket is lefordította valamelyik keleti nyelvre.

A hátulsó második őrlapon dr. MÓDIS LÁSZLÓ teológiai professzor, kollégiumi és könyvtári főigazgató olvasása szerint azt a héber nyelvű felíratot találjuk, hogy

Jácá' | Jôchănăn Csëri Apácái | miŧŧrănsîlvăinijă | haccâir
 'ohëb vetălmîd lâšôn hăggôdës | ve' ächărîjjôt lešônôt
 haggîdmônîjjôt | bîb

E szöveg magyarul azt jelenti, hogy „Kijött Apácai Cseri János a parányi Transzilvániából, aki szereti és tanulja a szent nyelvet és más keleti nyelveket Lugdunum Bata-vorumban.”

Módis főigazgató szerint, bárha az utolsó sorban foglalt értelmezés lehetne még „szíve szerint” feloldású is, ezzel szemben sokkal valószínűbbnek tartható, hogy benne Leyda egytemi városnak a rövidítését kell keresnünk.⁴ Ezért tehát sokkal valószínűbb, hogy Apáczai

¹ Könyvtári jelzése: E. 202.

² Apáczai e könyvvásárlását időrendben megelőzi a 1650. évi március 23-án és 27-én ugyancsak Utrechtben Voetius Ghisbertus irányítása alatt tartatott „Continens Introductionem ad Philologiam Sacram” című teológiai vitakozása. (RMK, III., 1756.)

³ Tévedésből eredetileg 199 volt írva, de egyidejűleg bizonyosan maga Apáczai az „1” számot utólag áthúzta.

⁴ Itt mondok őszinte köszönetet dr. MÓDIS LÁSZLÓ főigazgató úrnak, hogy legnagyobb készséggel engedte meg a könyvtárban való kutatást, s hogy a héber szöveget szíveskedett kiolvasni és le is fordítva, felhasználás végett rendelkezésemre bocsátani.

e könyvet 1648. szeptember 5-e utáni egyetemi beiratkozása⁵ után vásárolta, amikor már egész felkészültséggel folytatta tovább a héber nyelv tanulását, amire még Árkosi Benedek gyulafehérvári tanártól nyert ösztönzést.⁶

Egyúttal azt is hangsúlyoznunk kell, hogy az itt talált héber feljegyzés a legelső, amely Apáczai családi nevét „Cseri” alakban említi. Meg kell jegyeznünk, hogy ebben Apáczai tollhibájáról nem lehet szó, mivel — Módis főigazgató felvilágosítása szerint — a második magánhangzó hosszú „í”-vel van írva.

Ugyane könyv hátsó belső borítékraján három sornyi héber szöveget jegyzett fel Apáczai:

J ä h v e ' e l ö h i m | h á ' b á r á ' e t | h ä s s ä m ä j i m,

vagyis ugyancsak Módis László szíves fordítása szerint magyarul: „Jahve az Isten, Ő terem-
tette az eget.”

Apáczai remek, szépen rajzolt írással rötta fel mindkét héber szöveget. Ez is bizo-
nyítja, hogy gondnal és odaadással foglalkozott e nyelvvel.

Apáczai legelől idézett feljegyzéséből látható, hogy legalább 20 zsoltárt latin nyelv-
ből arabra ültetett át s azt arab írással írta volt le, amely azonban nem maradt reánk. Ez
tehát egy eleddig ismeretlen művecskéje, amelyet — amint mondtam — nagyon valószínűleg
tovább is folytatott, lefordítva az összes zsoltárokat. Természetesen, nem tudjuk, hogy vajon
kötött, avagy kötetlen szövegbeli fordítást ültetett-e át.

Ez az elveszett fordítás, még ha netalán főiskolai gyakorlatnak is tartanók, minden-
képpen Apáczai egyik felkutatandó műve, amely nagy szorgalmát és tudását bizonyítja.

E könyvvel kapcsolatosan még arra a nagyon fontos jelenségre is fel kell figyelniünk,
hogy az Apáczai utáni könyvtulajdonos nevét a címlap aljára ilyenképpen jegyezte fel: „Ex
Libris Georgii Martonfalvi ab A. 1664.” E kiváló férfiú Apáczainak mindenben lelki és mód-
szertbeli követője, e könyvet hihetőleg a netalán még életben levő özvegytől vásárolta. E könyv
pedig nemcsak az egyező tanulmányokért, hanem az előző tulajdonos személyéért magáért
is tisztelt barátja volt, máskülönb en is mindketten délkeleti Erdély szülőttei lévén, Márton-
falvi egy időben netalán fehérvári oskolatársa is lehetett a tíz évvel idősebb Apáczainak.

A további tulajdonos: „Steph. Huszti”, aki azonos lehet azzal a diákkal, aki nevét
a kolozsvári togátusok névsorában az 1684. év táján úgy írta alá: „Stephanus Huszti satis-
fecit; academias revisit.”⁷ Tulajdonába Mártonfalvinak 1681. április 23-án történt elhunytá
után jutott.

*

Szabó Károly a Régi Magyar Könyvtárnak magyar nyelvű műveket tartalmazó köteté-
ben felsorol egy 1656-ban Váradon nyomtatott „Menyország Ki-nyittatott Egygyetlen-egy
Szoros Kapuja” címkezdető könyvecskét, amely mindössze 12° nagyságú 20 sztl. levél ter-
jedelmű.⁸

E könyvnek, amelyet egyetlen példányban Lugossy József őrzött meg Debrecenben,
címlapján az utolsó mondatban arról tudósít, hogy „most újonnan az egygyügyüekert ki-
bocsátattott”. Tehát e kötetecske legalábbis második kiadású lehetett, tartalmilag pedig
az egészben csak a különböző hitcikkekre vonatkozó sz. írásbeli helyek kijegyzéséből áll.

A debreceni református nagykönyvtár Brandmyller Jakabnak az 1620—22-ben
Baselben 8° nagyságban megjelent néhány egybekötött munkáját őrizi, amelynek elülső belső
borítólapján névmegjelölés nélkül, de világosan felismerhetőleg XVII. század közepe táji
kézírással Apáczai Csere Jánosnak alábbi című és tartalmú saját kezű bejegyzését találtam:⁹

MENYORSZAG KI NYITTATOT EGGYET. | LEN EGY SZOROS KAPUJA. KIN
AZ SOK | Hivatalsog közzül igen kevesen mennek bé az. | Örök eletre. AVAGY. Az Sok
külömbözö valla | sokk Valosagos Proba köve. Mellyen. Minden. | Papista. Lutheranus, Cal-
vinista, es Armenianus Reli | -giojanak, igaz, avagy megh czalo szép szin alat jaro, Hi | bas
voltat, olly tökellestesen megh lathattya, mint ha azt | az regen Inben boldogult Prophetak.
Apostolok, es Evan- | gelistak Sz. Lelékkal szollo szájokbul elő nyelven | tulajdon. fülejlvel
hallana.”

⁵ Archiv für Siebenb. Landeskunde N. F. XVI., 212.

⁶ HERÉPFI J.: Árkosi Mihály Benedek. (Kézirat.)

⁷ Nomina studiosorum collegii Claudiaci. Kolozsvár, Áll. Levéltár.

⁸ RMK, I., 915.

⁹ Könyvtári jelzése: B. 56.

A fent írt címnek egyetlen vonallal történt aláhúzása után két hasábra osztott szöveget találunk:

Az Bibliának először Sido Bé.
tűkb_a, annak utanna Görög nyelvű.

kiadattat könyvje: a P. A. es E:

altal olly megh irattatot Jn igeje, ki
csak egyedül magan, a'K. igaz val-
lasnak, es az kegyes eletnek megh
czalhatatla[n] Regulaja.

Könyv.	Resz.	Vers.
	Lasd megh:	
* Ex.	24.	12.
Ex.	31.	18.
Ex.	32.	15. 16.
* Ex.	34.	27. 28. 32.
** Deut.	4.	2. 8. 9. 10.
*** Deut.	5.	31. 32. 33.
** Deut.	6.	6. 7. 8. 9. 17. 20. 24. 25.
** Deut.	12.	28. 32.
** Deut.	17.	11. 18. 19.
Deut.	27.	26.
*** Deut.	31.	11. 12. 13. 24. 25. 26.
*** Yosu.	1.	7. 8.
** 2 Reg.	22.	13.
** 2 Reg.	23.	2. 3. 24.
2 Cron.	17.	9.
2 Chro.	25.	4.
*** 2 Chro.	34.	14. 21. 30. 31.

2 Chro.	35.	12.
* Esdr.	6.	18.
* Neh.	8.	1. 2. 3. 5. 8. 18.
Neh.	9.	3.
* Psal.	119,	105.
Prov.	30.	5. 6.
*** Esa.	8.	19. 20.
* Esa.	30.	8. 9.
Jer.	6/	16.
** Jer.	23.	26. 27. 28.
Jer.	25.	12. 13.
* Jer.	36.	2. 4. 11. 25.
Eze.	20.	19.
Malach.	4.	4.
Mat.	4.	6. 7. 10. 3. 4. 5.
Mat.	15.	2. 3. 6. 9.
Mat.	22.	29.
Mar.	12.	26.
*** Luc.	16.	29. 31.
** Luc.	24.	25. 26. 27. 44.
*** Joan.	5.	39.
** Joan.	20.	31.
*** Act.	17.	10. 11.
* Act.	26.	22.
*** Rom.	15.	4.
*** 1 Cor.	4.	5.
2 Cor.	2.	17.
** Gal.	6.	16.
** Eph.	2.	20. 21.
* Phil.	3.	15. 16.
*** 2 Tim.	3.	15. 16. 17.
2 Pet.	1.	20. 21.
*** Apo.	22.	18. 19.

Ezek után ha összehasonlítjuk a RMK-ban felsorolt címet ennek a könyvnek a táblájára írott bejegyzéssel, azt találjuk, hogy a címirat csaknem szó szerint egyezik s mindössze csak néhány eltérés található. Mindenekelőtt állapítsuk meg Apáczai kéziratának a cím fölé írt lokusát, vagyis „Matth: VII. XXIII.” Ez pedig Károlyi Gáspár szerint azt tartalmazza, hogy „soha nem esmértelek titeket, távozzatok el én tőlem álnokságnak cselekedői”. Azután hasonlítsuk össze a RMK-ban felsorolt könyv címét a könyvtáblára írott bejegyzéssel, így azt találjuk, hogy a közös címirat csaknem szó szerint egyezik, s mindössze csak néhány helyen fordul elő eltérés, mégpedig a hetedik szó a kéziratban: „KJN”; míg a nyomtatásban: „Mellyen”. A 12.—13. szó: „igen kevesen”, ellenben a RMK-ban csak „kevesen”-t találunk. A 22. szó helyén „külömböző” szó van, míg a Lugossy-féle könyvben „féle” kifejezést szedett a nyomdász. A 30-ik szó után a nyomtatott forrásban még „Ariánus”-t írt a szerző. A 32-ik szó „es”, míg a RMK-ból ez hiányzik. A 39—42. szavak „szép szín alatt jaro”, ellenben az újabbnak tartott forrásban csak „szép színes” jelző van; ez az utóbbi azonban kevésbé felel meg az egykori szólásmondásnak, miként például Báthori Gábornak 1613 táján keletkezett búcsúztatójában: „Szép szín alatt pogányt ki behozá.”¹⁰ Mindezekon kívül a kéziratban levő „az” névelő a nyomtatásban „a”-ként fordul elő. Tehát a 69 szóból álló címszövegben aránylag nagyon kevés s amellet — az egyetlen „Arianus” betoldást kivéve — lényeges eltérés nincsen. Ezzel szemben azonban a szöveg-tartalom egészen más, nemcsak sokkal rövidebb, hanem maguk a lokusok is egészen mások, mint a Lugossy tulajdonában volt könyvben. Ebből a körülményből az következik, hogyha tartalombeli szövegileg megegyeznének, abban az esetben egyik a másiknak másolata lenne, de így ugyanegy szerzőnek két külön tartalmú munkájára, illetőleg munkakisérletére kell gondolnunk. A majdnem szó szerint megegyező címirat, valamint a sokkal rövidebb s amel-

¹⁰ HERPEI J.: Báthori Gábor búcsúztatója. (Kézirat.)

lett különböző tartalom azt bizonyítja, hogy ez volt az első tervezet, amely a „Menyország ki nyitattat egyetlen egy szoros kapuja” gondolatot formálta ki. Ugyanis képtelenség csak elgondolni is, hogy két különböző szerző egyazon hosszadalmas című, de egészen eltérő rövid szövegű munkát készítsen.

Mínthogy tehát a RMK-beli példány legalábbis második kiadású munka, ezért a most közölt kézirat hihetőleg ugyanazon cím alatti, de más tartalmú első megjelentetésű könyvecske lehetett, amely netalán külön szálló lapon folytatva, akár hosszabb is volt. Ilyenképpen a szerző azonosságát már a cím alapján is állítani merem, aki a kézírásból következőleg — ismétlem — csakis Apáczai lehet.

Brandmyllerus munkája külső országokbeli, szokásos mintával nyomott fehér pergament-könyvtáblába van bekötve, s mínthogy más korábbi tulajdonos neve nincsen e könyvbe beírva, bizonyos, hogy e kötés borítólapjára írt „Valet Tall. 2. den. 33” a könyvvásárlás árát jelentette, amelyért Apáczai Hollandiában szerezte meg a kötetet; bejegyzéseit azonban már valószínűleg itthon tette meg. E sorok hihetőleg a Lugossy könyvtárában megmaradt könyv első kiadásának 1653—56. esztendei fogalmazványa lehettek, amit azután később más tartalomra átdolgozva, netalán már az első kiadásban is úgy jelentetett meg.

De nem hagyható figyelmen kívül, hogy ugyancsak a debreceni református nagy-könyvtár tulajdonában van egy XVIII. századbeli kéziratot füzet, amely címében csaknem az Apáczaiéval, nemkülönbön a RMK-val megegyező címzésű, sőt tartalmilag is fejezetekre osztott bibliai lokus-megjelöléseket tartalmaz, terjedelme azonban a RMK-belivel körülbelül megegyezvén, 8° nagyságú Cl. + 22 lapnyi¹¹. Címe szintén csaknem alig mutat eltérést; általában véve azonban inkább a RMK-példánnyal egyezik, de Szabó Károlynál „világos Proba Köve”-t találunk, míg nem ez az utóbbi kézirat az Apáczaiéval megegyezőleg „valóságos Proba Kővet”-t ír. Nemkülönbön az Apáczai-kéziratban s a RMK kötetének címlapján „füleivel” szót olvasunk, ezzel szemben a XVIII. századbeli kéziratban „füleikkel!” szót használ. Tekintettel arra a körülményre, hogy a debreceni kéziratot füzet címlapja „Anno c) 3 CLVI.” évszámmal zárul, bizonyos tehát, hogy ez a kézirat a nyomtatott szöveg előzménye, illetőleg fogalmazványa volt, mínthogy a RMK címlapjának impressuma: „Most újonnan az egygyűűűekért kibocsátatott. Váradon Szenci K. Abrah. által. 1656.”

A XVIII. századbeli kézirat a bibliai lokusokat 72 csoportra osztja. Mindezeket egyenként felsorolnom egészen fölösleges is, ellenben egynéhány lényeges tételt szükségesnek látszik kiragadnom, mint például:

„A' bünt egjedül az Istennek kell meg vallani.”

„A purgatorium és a Pápa Indulgentiái vagj büntetéseknek meg engedési ellen.”

„A Szenteket az egekben, és az Angjalokat nem kell imádni.”

„Az Uj Testamentum beli Áldozatok a könyörgés, hálá adás, Szent élet, és nem a Missa.”

„Egyedül a Cristus közben járó és esedező az egekben.”

„A látható Anya Szent egj ház vétkezhetik.”

„A Pápa és a gyülekezet vétkezhetnek.”

„Péter nem vólt a töb Apostoloknak Fejedelme.”

„A Romai Pápa az Anti-Christus.”

E fejezetcímek bizonyítják e művecskének katolikusellenes, tehát protestáns-voltát. Tovább idézve:

„Az egj meg oszolhatatlan Isten természetben több személylyek vadnak.”

„A Christus természeti szerint igaz Isten.”

„A Szent Lélek szinte ugj mint az Atya és a' Fiu igaz Isten.”

E tételek tanúsítják a szerző trinitáriusságát. Majd:

„A kenyérnek és bornak Christus' testvéé és vérévé valo letel ellen.”

„Egyedül hittel eszük és iszuk a Christusnak testét s' vérét.”

„A Christusnak teste azon egj időben sok helyeken nincsen.”

Az utóbbi fejezetek nemcsak a katolikusokat, hanem némi részben a lutheránusokat is támadja. Bizonyos tehát, hogy e könyvecske írója csakis kálvinista lehetett. Ha e tételeket azután még tovább elemezzük, részben elrejtve, más lényeges jellemvonásra is reá-bukkanunk. Így olvasható, hogy

„A Királyokra és Fejedelmekre tartozik az Ecclesiának gond viselése.”

Ez, bárha a legfőbb patronátusság megmaradását kívánja, ellenben a következő idézet: „Püspököknek és egjéb Tanítóknak tisztek hogj az Ecclesiát tanicsák és nem az uralkodás.” (A tanítók alatt mindig csak a papokat kell érteni!)

¹¹ Könyvtári jelzése: Kézirattár: R. 345.

„A köz népnek nyelven, a melyet ő tud, kell a Szent Irásnak hirdettetni.” (Ez alatt nemcsak a latin nyelvű prédikációk mellőzését kell értenünk, hanem ide kell sorolnunk az egyház igazgatása alá tartozó iskolai oktatást is.)

E tételekből tehát az tűnik ki, hogy a szerző nemcsak református, de éppen puritánus volt s minthogy dogmái többé-kevésbé mérsékelték, minden habozás nélkül reámutathatunk Apáczaira, mint e munkácska szerzőjére. Ehhez csatoljuk az előbb már említett körülményt, hogy két különböző szerző egy és ugyanazon, hosszú mondatokból összetett címzést még abban az esetben sem alkothattott, ha a megjelölt szöveg tartalmilag különböznek is. Arra is fel kell figyelünk, hogy Apáczainak Fogarasi Mátyás nevű tanítványa által közvetített tételeket¹² e kéziratban is megtaláljuk, így a többek között:

Meny Ország: „Az újja születetlen embernek nincsen szabad akaratytya a' lelkiekben.”

Fogarasi: „Van-e az embereknek a vétek állapotjában szabad akaratok a szellemi dolgoknak isten törvényével egyezőleg való cselekvésére?” (Negative.)

Meny Ország: „A Szent Lélek szinte ugj mint az Atya és a' Fiu igaz Isten.”

Fogarasi: „A Szentlélek igaz isten és isteni személy-e?” (Affirmative.)

Meny Ország: „A Christus természeti szerint igaz Isten.”

Fogarasi: „A Krisztus igaz isten és így az Atyával egyenlő- és egy állományú-e?” (Affirmative.)

Meny Ország: „A kenyérnek és bornak Christus' testvé és vérévé való letel ellen.”

Fogarasi: „Az urvacsorában Krisztus testét és véréét eszik és isszák a hívők?” (Negative.)

Meny Ország: „Az emberi érdem ellen.”

Egyedül a Christus közben jaro és esedező az egekben.”

Fogarasi: „Vajjon a kegyesek jó cselekedetei érdemül szolgálnak-e másoknak az örök élet elnyerésére?” (Negative.)

Ezeknél talán még jellemzőbb Fogarasinak valószínűleg 1658-ban tartott „Disputatio de mente humana” címet viselő vitatkozásában az a tétel, amelyre Bán Imre különösen is felhívja a figyelmünket, hogy a fejedelmnek joga van az isteni törvény helyes megtartása céljából az egyháznak nemcsak igazgatási, de liturgiai ügyeiben való kormányzására is.¹³

Ezt a tételt a debreceni kézirat röviden így foglalja össze: A Királyokra és Fejedelmekre tartozik az Ecclesiának gond viselése.

A „Meny Ország... Kapuja”-nak kinyomtatott példánya, amelynek mai hollétét nem tudhatom, 1672-ben Kolozsvárt újra prelum alá került 12°-nyi 11 sztl. levelen, de ennek megmaradt példányaikat is csak nehezen hozzáférhető helyen őrzik¹⁴. Ezek közül a kiadások közül valószínűleg az 1656. évi, avagy a még korábbi megjelentetésű elveszett kiadás megvolt Bornemisza Anna fejedelemasszony radnóti könyvtárában is. Az 1671. július 1.-i számbavételnél így találtam feljegyezve: „David Parityaja Sarga quantitasban van, mely[nek] az vegiben meny Orszagnak ki nyittatott Szoros kapuja.” — „Ugyan effele szoros kapu kettő.” Ezeket az utóbbi példányaikat azonban az 1675. esztendei számbavételkor már nem említik.¹⁵ Bizonyosan elajándékozta a fejedelemasszony. Így tehát a korábbira s nem a későbbi kiadásra kell gondolnunk, mert az 12°-nyi, mígnem a hozzája kötött „David Parityájá”-nak csak az 1661. évi nyomtatványa volt ugyanilyen méretű, ellenben az 1658. esztendei kiadású 8° nagyságú.¹⁶ Lehetséges azonban az is, hogy a radnóti könyvtár az elveszett első kiadást őrizte.

Herepei János

¹² A Fogarasi által elmondott tételeket KONCZ JÓZSEF: A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium története (M.-Vásárhely, 1896/... 90. lapjáról idézem.

¹³ BÁN IMRE: Apáczai Csere János. Bp., 1958. 486.

¹⁴ RMK, I., 1130.

¹⁵ HERPEI J.: Könyvészeti tanulmányok. Kolozsvár, 1942. 50.

¹⁶ RMK, I. 930. és 975.

Megjegyzések Herepei Jánosnak Apáczai ismeretlen műveiről szóló közleményéhez

Kömolyp nyeresége Apáczai-irodalmunknak az a kisebb közlemény, amelyben Herepei János Apáczai-könyvekre, könyvbejegyzésekre, sőt eddig elveszettnek hitt művekre vonatkozó adatokat ismertet. A Debreceni Ref. Kollégium Nagykönyvtárának Apáczai-bejegyzéseket tartalmazó koteiteiről azt kívánám közölni, hogy ezek sorába tartozik még egy *Psalmi Davidis Regis et Prophetarum, Lingva Syriaca... a Thoma Erpenio... Lugduni Batavorum 1625 c. is* (E. 201. sz.), amelynek belső kötéstábláján: *Const. tal. 2. stuft 10. Joh. Tsere Apatz. Trajecti Anno 1650. Martii 2** sajátkezü írás olvasható. Ezt is Herepei János fedezte fel. A szerzőnek azt a feltevését viszont, hogy az itt megjelölt zsoldtárok arab nyelvű fordításában komolyan számba vehető Apáczai-műről lehet beszélni, nem tudom osztani. Nyilván érdekes volna a kézirat megtalálása, de legfeljebb arról győződhetnénk meg belőle, hogy Apáczai milyen színvonalon tudott arabul. Nincs szó ugyanis másról, mint közönséges iskolai gyakorlatról, ún. *retroversióról*, amelyet Apáczai latinból „tecta Columna Arabica” végzett. Mi, az idősebb nemzedék tagjai valamennyien kaptunk ily feladatokat főleg a klasszikus nyelvek tanulása során. A heti zsoldár-jegyzéket Martonfalviénak tartom, de nyilván nem *éneklés*, hanem tanulmányozás céljára készült. Arabul ugyanis nem volt szokás énekelni a zsoldárokat, s ezt bizonyítja az „usque ad Indicem Psalmorum” bejegyzés is. Az indexet sem lehet énekelni! Érdekes, hogy e kiadásban 151 zsoldár szerepel: Az egybekötött könyveket Martonfalvi 1664-től bírta, amidőn már rég debreceni professzor volt, így aligha vásárolhatta az özvegytől, aki ekkor bizonyára már nem élt. Helyes a Huszti Istvánra vonatkozó feltevés, csak azt kell megmondani, hogy a neves orvosdoktorral azonos, aki csakugyan Kolozsvárt diákoskodott, a Nyugat leghíresebb egyetemeit járta végig: 1696-tól élt Debrecenben, s itt főorvosi és professzori állást töltött be.¹

A másik közlemény sokkal fontosabb következtetésekre nyújt alkalmat. A Brandmiller-kötet bejegyzése minden kétséget kizárólag Apáczaié, s magam is azt vélem, hogy egyik művét (ill. műveit) tervezte meg benne. Ismeretes, hogy 1653 karácsonya előtt hitvitát tartott a különböző felekezetek ellen,² nyilván erre készült fel a Brandmiller-kötetben összegyűjtött bibliai locusokkal. Erre céloz a fő idézet: „Sohasem ismertelek titeket; távozzatok tőlem ti gonosztevők” (Máté 7:23). Vitairatát, amelynek a *Mennysország kinyitott szoros kapuja* címet adta, bővítette tovább katekizmussá.³ A bővítés magyar változata a debreceni kézirat, amelyet egyébként a magam részéről XVII. századnak tartok. Azt természetesen nem lehet eldönteni, hogy az Amsterdamban megjelent latin munka (*Cathechismus secundum dogmata Calvinii*) mit tartalmazott, érdekes azonban, hogy alakja éppúgy 12 rétvolt, mint az 1656-os névtelenül megjelent magyar művecské.⁴ Mindenképpen bizonyosnak látszik, hogy a *Mennysország... kapuja* c. kis könyv (RMK. I. 915. 1130) Apáczai Csere János munkája.

Bán Imre

Almási Benjámín

Nevét Bod Péter tartotta fenn a *Magyar Athenasban*, de nem a könyvében ismertetett írók között, hanem csak egy odavetett megjegyzésében. Midőn Almási András ismertetését befejezte, ezt a megjegyzést fűzte hozzá: „Ezen az Almási néven sok tudós emberek vóltnak Erdélyben: de mint-hogy írásaik elő nem fordultanak, én-is bővebben le-írni nem tzelezom. Páget Villám Angliai Követ Konstantinápolyból jöven 1700-dik eszt. Erdélyen ment keresztül; kért egy tanuló Deákot, a' kit magával el-vivén Angliába, ott tanítatván a' maga költségen 's visszá küldené. Kapusi Sámuel a' Fejérvári Kollégiomból adta vólt melléje Almási Bénéiamint, a' ki Angliában-való tanulása után az Hazába visszá jöven egy zür zavar elméjű, és tudományával keveset használható emberré lött.”¹

Ki volt ez az Almási Benjámín? — tanulmányomban erre a kérdésre akarok felelni. A gyulafehérvári kollégium diákja volt, amidőn az a szerencse éri, hogy az Erdélyen át hazájába visszautazó konstantinápolyi angol követ jóvoltából Angliába mehet tanulni, világot látni. Mikor subscribált a kollégiumban, s mivel szerzett érdemeket arra, hogy éppen ő reá essék a választás, ezt még csak nem is sejtjük, mert a kollégium anyakönyvét még nem

¹ ZOVÁNYI JENŐ Cikkél a Theologiai Lexikon részére. Bp., 1940. 200—201.

² BÁN IMRE: Apáczai Csere János. Bp., 1958. 419.

³ Uo. 487—488.

⁴ Nincs kizárva, hogy a latin mű más szerkezetű vagy kidolgozottabb volt, mint a magyar, bizonyító anyaga azonban az itt összegyűjtöttel lehetett azonos.

¹ Nagyszében, 1766. 4. — Az évszámában sajtóhiba van, Paget 1702-ben járt Erdélyben.

publikálták.² Nyilván azért őt jelölték ki, mert a nagynevű és nagy tekintélyű professzornak, Kaposi Sámuelnak kedves tanítványa volt. Egy latin nyelvű búcsúztató versecskéjéről tudunk csupán: egyik a sok hasonló közül Misztótfalusi Kis Miklós temetési chartáján.³

Paget erdélyi és magyarországi utazásáról udvari papja, Chishull naplót vezetett.⁴ E naplóból — amely negyvenöt évvel később napvilágot látott — megtudjuk, hogy Almási Benjámin ő vette kézhez Gyulafehérvárott. Míg a követ Enyeden időzött, ő többek társaságában meglátogatta a gyulafehérvári kollégiumot, találkozott Veszprémi István erdélyi püspökkel és Kaposi Sámuel professzorral, alighanem 1702. május 20-án. Almási Benjámin tehát nem csupán professzora ajánlására, hanem a püspök jóváhagyásával lett Paget alumnusa. A naplónak csak a kivonatát ismerjük, s ebből arra kell következtetnünk, hogy benne nem történik említés azokról a magyar református diákokról, akiket a követ magával vitt hazájába.

Paget június 3-án útba ejtette Debrecént is: itt is meglátogatta a kollégiumot. Innen három diákot vitt magával: Patai Sámuel szeniort, Patai István debreceni predikátort István nevű fiát és Óbudai Mihályt.⁵ Milyen nagy tisztesség érte őket azzal, hogy éppen reájuk esett a választás, ez jól látszik azokból a sorokból, amelyeket Pápai Páriz Ferenc nagyenyedi professzor jegyzett a debreceni kollégium matrikulájába Óbudai Mihály, ekkor már szatmárnémeti predikátor neve mellé, alighanem 1708-ban, amikor Erdélyből kitelepítve Magyarországon bujdosott.⁶ Pápai Páriz Ferenc maga is találkozott a másik két professzor társaságában Enyeden az angolokkal, akik bizonyára innen is kértek egy diákot, mert egy másik tudósítás szerint Paget őt magyar ifjút taníttatott Angliában.⁷

Magyar alumnusai közül egyik sem lett híres emberré. Almási Benjámin nevét is nem érényi, hanem hibái őrizték meg az utókor számára. Nem tudjuk megállapítani — mert csak részleteket ismerünk Almási életéből —, hogy voltaképpen mit jelent Bod Péter elmarasztaló mondata: „zür zavar elméjű, és tudományával keveset használható emberré lőtt.” Bizonyára ő is Oxfordban tanult, mint Óbudai Mihály. Nem tudjuk, mikor — s egyedül-e vagy társaival — tért vissza hazájába. Általában az angliai peregrináció a leghomályosabb része a magyar református peregrináció történetének.

*

Legközelebbi adatunk Almási Benjáminról 1704. november 23-ról való, egy bejegyzés Bethlen Miklós híres politikai röpiratának, a *Columba Noe* egyik magyar fordításában, amelyet az Országos Széchényi Könyvtár őriz.⁸ Rajta Almási Benjáminnak ez a feljegyzése olvasható: „Anno 1704. 23. Novembris. Benjamin Almasi, raptim.”⁹ Vagy másolója, vagy latin szövegének fordítója volt.

E méltán nagyhírű politikai tervezet, amelyet politikai utópiának is nevezhetnénk, ezt a hosszú címet viseli: *Olajágot viselő Noe galambja, avagy a magyarországi és erdélyi gyuladásnak eloltására és a németekkel, magyarokkal, erdélyiekkel, törökökkel, oláhokkal és moldvaiakkal való örökös és tökéletes békeség megszerzésére készített korsó víz, mely a felséges Leopoldus római császárnak, Annának Nagybritannia királynéjának és a többi keresztényen királyoknak, fejedelmeknek, republikáknak, népeknek és nemzeteknek bemutatatik Fridericus Golefridus Veronensis által. Hágában, Theophilus Philadelphus betüivel, anno pacis mundi MDCCIV.*

² A kollégium történetét megírta KONCZ JÓZSEF: A marosvásárhelyi evang. reform. kollegium története. Marosvásárhely, 1896. Különlenyomat a Kollegium 1883—1888. és 1894/95. iskolai évi Értesítőiből.

³ Lásd: DÉZSI LAJOS: A kolozsvári református belső templom egylevelés hazai nyomtatványai. MKSz, VI/1898. 277—281. — GULYÁS PÁL: Magyar írók élete és munkái. I. Bp., 1939. 425. Forrásmegjelölése hibás.

⁴ Lásd: KROPF LAJOS: Chishull utazása hazánkban 1702-ben. Századok, XXXVII/1903. 634—640. A cikk „A journey from Adrianople to Holland, and thence to England” ismertetése, amely 1747-ben jelent meg, s cikkem írásakor még nem kaptam kézhez.

⁵ Lásd: SZÜCS ISTVÁN: Szabad királyi Debrecen város történelme. Debrecen, 1871. III. 682.; a városi jegyzőkönyv 1702. június 12-i bejegyzése alapján. — A konstantinápolyi angol követek átutazásáról lásd: BERG PÁL: Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban. Bp., 1946. 167. l. 8. sz. jegyzet. Berg a debreceni diákokat nem említi.

⁶ „Michael Ó-Budai. Die 20. Jan. Pastor ecclesiae Szatmárnémetiensis, postquam rara felicitate ab excellentissimo oratore anglico Paget cum inusitata pompa Constantinopoli reduce Debreceni in familiam assumptus et academiae Oxoviensis in Angliam ab eodem Heroe commendatus ibi studia sua cum laude absolvisset. Mihi in exilio meo anno 1708 innotuit, a pio, docto et humano bonis quibusque commendandus. Franciscus Páriz Pápai.” THURY ETELE: Iskolatörténeti adattár. II. Pápa, 1908. 173. — Óbudait Szücs és mások tévesen írják Budainak.

⁷ Lásd: PONGRÁCZ JÓZSEF: Magyar diákok Angliában. Pápa, 1914. 7. Vö.: FEST SÁNDOR: Angol irodalmi hatások hazánkban Széchényi István fellépéséig. Bp., 1917. Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből. XXIII. 7. sz.

⁸ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Fol. Hung.

⁹ Ezt a példányt használta kiadásában SZALAY LÁSZLÓ: Gróf Bethlen Miklós önéletírása. II. Pest, 1860. VII. 1. Magyar Történelmi Emlékek. III. — A Nőe galambját újra kiadta GYÁRFÁS ELEMÉR: Bethlen Miklós kancellár. 1642—1716. Dicsőszentmárton, 1924. 193—205.

Mindjárt útnak indításakor beszoigáltatta Rabutin erdélyi marsallnak az a görög kereskedő; akivel Bethlen kéziratát továbbítani akarta. Szerzője majdnem életével fizetett érte. Híres politikai perét részletesen ismerteti Juhász István gondos tanulmánya.¹⁰

A *Columba Noe* felkeltette a kurucok figyelmét is, de még senki sem foglalkozott azzal, hogy összeszedesse azokat az adatokat, amelyek megvilágítanák: mit gondolt róla Rákóczi, s hogyan vélekedtek róla erdélyi hadvezérei és politikusai. A *Noe galambját* Bethlen Miklós 1704 áprilisában írta, május 5-én távolították el kancellári tiszteből és június 19-én tartóztatták le a gubernium nevében. A röpirat augusztus 5-én jutott a kurucok kezébe. Egy kuruc portya elfogott egy Szeben városából kijövő embert és „találtak nála feles punctumokból álló valamely projectumokat (Bethlen Miklós munkájának mondják).” A röpiratot Petróczi István mindjárt megküldötte Radvánszky Jánosnak, Rákóczi erdélyi megbízottjának.¹¹ Úgy látszik, hogy Forgách Simon, a fejedelem erdélyi vezénylő generálisa választ akart íratni Bethlen javaslatára, legalábbis erre lehet következtetni 1705. március 23-án Rákóczihoz intézett leveléből: „Tudom Nagyságod olvasta az Bethlehem Miklós Visz öntő korszóját. De mivel őrös volt, most keritenek viszet beli. Ha megh telik az korszó, Nagyságodnak megh küldöm.”¹² Forgách utóda, Pekri Lőrinc generális említi Bethlen tervezetét Rabutinhoz írt egyik levelében — érdekes, hogy Hugo Grotiussal együtt¹³ —, 1706. november 29-én pedig a fejedelemnek írt levelében hozza szóba, s úgy gondolja, hogy az udvar Bethlen Miklóst és tervezetét akarja valami módon felhasználni a béketárgyalások alkalmával: „Kötelessigemnek tartottam Nagyságodnak megh írnom, az Bethlehem Miklós szabadulását is, vagy fel vitetését. Most bizony a tracta remiségéért vinnék fel, hogy az ő Noe Galambjával ágát vitetnének, az korszó vizével öntözödhetnének. Káros ember lenne eő a mi részünkről, ha most fel vinnék. Hadd ülljön ott, az mig az békesség vagy meg forr, vagy el bomlik.”¹⁴ Ezek az adalékok, amelyek Almási Benjáminra vonatkozó vizsgálódásaim során kerültek elő, arra figyelmeztetik a kutatást, hogy érdemes volna a *Noe galambja* hatását a kurucok táborában is megvizsgálni.

Almási Benjámin bizonyára a kurucok oldalán állott már akkor is, amikor lefordította vagy lemásolta Bethlen Miklós röpiratát. Erdélyben a református predikátori rend nem lelkesedett Rákócziért, nem akart katolikus fejedelmet látni Erdély trónján, s a kuruc katonaságtól nem kevésbé irított, mint a császár vitézeitől, mert mind a kettőtől egyformán szenvedett.¹⁵ Bányai Székely György, aki egykor szintén Kaposi Sámuel tanítványa volt Gyulafehérvárott, így emlékezett vissza a kuruc világra: „Sok nyomoruságot szenvedett mind Kaposi Sámuel uram, mind a juvenus. Ugyanis a professort a kurucok — hamis hirbe kevervén — fogva elvitték: hová? nem tudom. Oda volt czircziter 2 vagy 4 hétig is. Szomorkodott a juvenus és semmi jót felőle remélni nem tudott. A juvenus is sok praedálást szenvedett, hol a kurucok, hol a labancok miatt, mivel egy nap a kurucz praedált a kollégiumban, midőn is a deákok közül sokaknak nadrágjokat és csizmájokat testekről lehuzván, elvitték; ezek recedálván, másnap a labancok ütötték a kollegiumra és sok deákoknak tógájokat vitték el, melyeket — utánok menvén két mértföldig — nagy reménkedések után pro ratione qualitatis, némelyeket 15 forintokkal váltottak meg, mást 12 frton; 6-on és némelyiket 3 frton.”¹⁶

Almási Benjámin azonban lelkes kuruc, legalábbis erre vallanak azok az érdekes adatok, amelyek fennmaradtak róla a Rákóczi-szabadságharc idejéből.

*

1706 elején — bizonyára már korábban is — Szappanos Mihály mezei lovas-regimentjének predikátora,¹⁷ de nem sokáig, mert 1707 tavaszán már a dési református eklézsia rektora.

¹⁰ Bethlen Miklós politikai pere. Kolozsvár, 1945. Erdélyi Magyar Tudományos Intézet.

¹¹ A levél ki van adva: R. KISS ISTVÁN: II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelemmé választása. Bp. 1906. 177–178.

¹² Országos Levéltár. Rákóczi-szabadságharc levéltára. II. 2. e/A.

¹³ A levél keltezetlen, rajta Rákóczi kancelláriájának feljegyzése: „Rabutinnek Grlis Pekri Uram által írt válasz. No. 227.” „Novorum Hugo Hollandorum et Veronensium communicationem a vestra Excellentia non desidero, cum ego illa exactius et verius, quam vestra Excellentia sciam, Cibino-Rabutiniana enim nova nobis foetent.” Országos Levéltár. Rákóczi-szabadságharc levéltára. I. 2. F. 486.

¹⁴ Országos Levéltár. Rákóczi-szabadságharc levéltára. II. 2. e/A.

¹⁵ Jellemző eseteket említi Hermányi Dienes József: Nagyenyedi demokritos c. anekdotagyűjteményében. (Sajtó alá rendezte: KLANICZAY TIBOR. Bp. 1960.) — Az erdélyi reformátusok történetelméletét pontosan tükrözi a református és mégis labanc Cserei Mihály Históriaja.

¹⁶ KONCZ JÓZSEF i. m. 137. — Kaposi Sámuel és diákjai viszontagságok sorsáról a kurucok és a labancok között érdekes adatokat tartalmaz Wesselényi István Naplója. Modern másolata az MTA Könyvtárának Kézirattárában van.

¹⁷ Lásd: ESZE TAMÁS: Tábori papok II. Rákóczi Ferenc hadseregében. Egyháztörténet, I/1943. 76. — Szappanos Mihály Thököly Imre tisztje volt, naplójában gyakran említi őt. A Thököly-emigráció és a Rákóczi-szabadságharc viszonyának irodalmi dokumentumait még senki sem vizsgálta meg.

Hogy mettől meddig szolgált e tisztében, nem tudjuk megállapítani, mert a dési rektorok névsorában, amelyet nagy gonddal Herepei János állított össze, hiányosság mutatkozik. Herepeinek az a véleménye, hogy „a tanítás 1704—1712-ig szünetelt”, mert „a kuruc világ alkalmával a város szétlulatott, s vele együtt az iskola is elpusztult.”¹⁸ A történeti adatok és Almási Benjámín életrajzának adatai azonban megcáfolják ezt a feltevést.

Dés városa valóban sokat szenvedett a császári hadseregtől a Rákóczi-szabadságharc alatt: 1704-ben báró Tige ezredes pusztította ki a várost, 1706 február havában egy másik német sereg rabolta ki és égette fel. Teljes pusztulása azonban csak 1707 nyarán következett be: „1707. jul. 8.—1711. máj. 29-ig a város nagy része szerte bujdosott.”¹⁹ Amidőn 1707. március 26—27-én Rákóczi átvonult a városon, utban Marosvásárhelyre, a fejedelmet inauguráló országgyűlésre, még megvolt a város régi rendje, s iskolája is működött. A fejedelem itt került szembe először azzal a rengeteg, keserves gonddal, amelyet az erdélyi állapotok okoztak neki. Az erdélyi helyzetről ezeket írja Désről Bercsényinek: „Ha szintén nagy iggyel-bajjal is, de felvett utamat követvén, tegnap szerencsésen érkezék ide Dézsre, eleim kedves lakóhelyében; de ha szintén örvendeztethette volna is szemeimet ezen helységnek szep kies situatioja: mód nélkül is felháborítá elmémet ezen országban eddig mind nevedett zürzavar, és az hatalmasok kegyetlen uralkodása, sacczoltatása; ugy is látom, hogy csak azért fogtanak némellyek fegyvert, hogy magok azt el nem követhetnék az német idejében, az mit az német, és nem azért, hogy köz légyen az szabadság; mellyeknek, noha mindenben találhatni reme-diumot, de csak elláttam, kifogyok az időből.”²⁰

Rákóczi dési tartózkodásának irodalmi emléke az a latin nyelvű vers, amelyet a dési rektor, Almási Benjámín készített és nyújtott át a fejedelemnek. Az üdvözlő vers kéziratát Ráday Pál őrizte meg és az ő kuruckori irataival együtt került a Ráday-könyvtárba. Thaly még ott találkozott vele. Valaki azonban eltulajdonította és átkerült Ernst Lajos gyűjteményébe. Az Ernst-múzeum aukcióján vásárolta meg a debreceni református kollégium nagykönyvtára, ma is ott őrzik R. 2242 jelzet alatt. Egy leveles, folio nagyságú kézirat: első lapjának szövegét, magát a verset itt közöljük:

AGGRATULATORIA

Serenissimo FRANCISCO II. Dei Gratia Sacri Romani Imperii, et electo Transylvaniae Principe RAKOCI, Siculorum Comite, et Partium Regni Hungariae Domino, et pro Libertate Regni Hungariae Confoederatorum Hungarorum Duce, Comite perpetuo de Sáros etc. etc. Deesiacos Lares petente, a Novem Musis Omine fausto, Beniamine Almási Rectore Scholae Deesiace Tibiam modulante Anno 1707. Die 26 Marty, decantata.

Alloquium Poetae ad Musas.

Cur repentinos Phaeton jugales
Urget? Eo properatque Coelo
Laetus? aurato teritur meatu
Orbita Phoebii?

Cur minax atras cohibet procellas
Pontus? insvetas aperitque venas
Gaudii? vento volitat secundo
Navita Ponto?

Quaeso cur nostras celebratis oras
Monte Parnassii subito relicto?
Cur Novem Musis Helicone sacro
Gaudet Apollo?

Cur novum cantat Philomela carmen?
Principis montes retinuntque Nonien?
Curque ludentem Cithara sequuntur
Orphea Sylvae?

Responsio Musarum ad Poetam.

Qulppe perrarae Pietatis Heros,
Magna Magnorum Gneorum Propago,
RAKOCI PRINCEPS, celebranda versu
Tecta revisit.

Alloquium Poetae ad Musas.

Taeda Vulcani lachrymanda diri,
Hasta Bellonae metuenda saevae,
Quanta jacturae tulerint ferendae —
Incommoda nostis.

Haec tamen nil sunt, redeunte nostro
Phosphoro, illati nebulas doloris
Gaudii Phoebus veniente Magno
Principe vicit.

Ergo ter fausto Phaeton volatu,
Et serenato properes meatu,
Nec tuos fuscet Zephyrus suborto
Flamine Currus.

Nympha desvetos modulare nervos,
Urgeat plausus Helicon secundos,
Nec tibi notae modulamen artis
Della desit.

Vos cito Musae properate Cursu,
Pollicis carmen generetur ictu,
Nuncque votivo celebretur euge
Carmine Princeps.

¹⁸ Lásd: HEREPEI JÁNOS: A dési református iskola XVII. és XVIII. századbeli igazgatói és tanítói. Kozolozvár, 1941. Erdélyi Tudományos Füzetek. 130. sz.

¹⁹ Lásd: KÁDÁR JÓZSEF: Szolnok—Dobokavármegye monographiája. III. A vármegye községeinek részletes története. Dés, 1900. 103. — Továbbá: KÁDÁR JÓZSEF: A deési ev. ref. egyházközség története kapcsolatban a város kiválóbb eseményeivel. Deés, 1882. 82—83.

²⁰ Archivum Rákócianum. II. 61. 1. A levél kelte: 1707. március 27.

Votum Musarum.

Clio.

*Serus in Coelum redeas, diuque
Laetus intersis populo volenti,
Parca non ullis resecanda telis
Stamina ducat.*

Calliope.

*Sceptra victrici redimita Lauro,
Fulgeant, claris niteas Triumphis,
Ne queant Hostes equitare inulti
Te Duce Princeps.*

Melpomene.

*Irrito saevae feriant procellae
Cimbulam nisu, fera nec charybdis
sorbeat, fausto Cynosura signet
omine cimbam.*

Thalia.

*Aurei laeto recreeris ortu
Luminis, fato vireas secundo,
Nec truces tutam feriant carinam
Flamine venti.*

Polyhimnia.

*Proferat tellus inarata fruges,
Montium Bacchi juga dent liquores,
Deferat semper meritos Olympo
Pallas honores.*

Erato.

*Crescat, occulto velut arbor aevo
Fama RAKOCI, micet inter omnes
PRINCIPIS Sidus, velut inter ignes
Luna minores.*

Uranie.

*Ambiat victrix Diadema Laurus
Semper, infestae fugiant phalanges
Te, vel invito teneas secundos
Marte triumphos.*

Euterpe.

*O! decus nostrum celebrare semper
Laudibus, fama quatiens Olympum,
Solis occasu tua solis ortu
Gloria crescat.*

Terpsichore.

*Sis precor foelix ubicunque navis,
Martis armatae maneant cohortes
Te penes, vento volitent secundo
Candida vela.*

Hátsó lapja a kor geometrikus költészeti játékanak érdekes dokumentuma,²¹ az egymást keresztező sorok betűi háromszor is kiadják a költő ujjongó kiáltását: „Franciscus Racoci Vivat.”

*Fundite Pierides foelicia vota: sit Alef
Francisci ipse Deus rerum, qui lumine cuncta
Respicit, et dextra cunctos sceptroque tuetur.
Angelus (:ob zelum ardentem quem nomine Seraf
Appellat Scriptura:) regat tua pectora dextra.
Adsit et optatis conatibus omnia donec
Numine propitio teneas; venerabile Nomen
Clarescat cupio, renitentia sidera fama
Conscendat RAKOCIADUM jubar emicet illinc
Clarificum FRANCISCE tuum, non terminet ortus
Inde nec occasus cupio, tibi Musa merenti
Serviat, in mundo virtus perfulgeat ut sic
Surgant foelices famam celebrare nepotes
Svavi posteritas res colatque encomia cantu.
Coelica splendent astrorum incendia donec
Vivida te virtus cingat, tua temporis aeras
Vincat Nestorem tempus longissima fluxu
Vitaque Parcarum studio tibi longa trahatur.
Splendida quae titulis fiat renitensque Triumphis
Regius occasus al quos nec terminet ortu
Romanam domitura domum victoria detur
Re famaue patens Princeps Celsissime sic sic
Aurea vita fluat laeta redimenta corona.
Conjunctim Austriacos Hunnorum nobile robur
Convellat Duce Te, careat successibus illic
Caerulea qui Austriaci comitatur signa Josephi, ac
Omine non fausto talis perimatur ab Hunno
Clarescat Domus Imperio Rakocia, donec
Coelica tecta colet Lampas tiranis, donec
Currus in accessu Phoebi torrebitur aestu.
Incolat extensi Phoebe ergasteria Coeli
Ultima (:pars ternum:) his eadem est ceu littera, sic hic
Unaque Principium simili dat littera ductu
Una facit medium, liceat si cernere risu
Inde trahunt videas versus exordia terni
Versus tres coeunt in primi carminis ortu
Ut medio, sic fine suo, concurratur ortu.
Una Danos Thraecesque feros victoria horret
Austriacosque Domos eadem victoria laeta
Turbet, tres hostes Animo sic corporis usu
Te contra Hunniacam Gentem junctosque cruentet.*

A fejedelem bizonyára örömmel fogadta Almási Benjámint köszöntő versét, s meg is jutalmazta érte. Április 29-én Szentmarjáról rendelkezést küldött a dési kamaraispánnak:

²¹ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Fol. Lat.

„Almási Beniamin deési mesternek . . . Academiaakra szandekozó igyekezetit kegyelmes tekintetbe vévén, resolváltuk a deési aknákból esztendőnként ki adadni szokott sóját Tordán ki adadni, hogy a portusra le vitettévé, el adathassa . . . resolvávn, ezen resolutionkat effectuállyá.”²²

Almási Benjámín nevével egy esztendővel később az utrechti egyetemen találkozunk.²³ Itt jelent meg Pontanus professzor²⁴ presideálása alatt tartott disputációja, amely egy négy részből álló disputáció-sorozat, a *Disputatio Historica Elementorum Historiae Ecclesiasticae Veteris Testamentine* harmadik tagja. Feltűnő, hogy a disputációkat Almási nevű respondensek tartják, az elsőt Márton, a második ismeretlen, a harmadikat Benjámín, a negyediket István, s mind a három a Sárospatak-gyulafehérvári kollégium diákja volt.²⁵ István minden bizonnyal azonos személy azzal az Almási Istvánnal, aki 1706-ban Rákóczi udvari marsalljának volt a prédikátora, s aki egy alkalommal „udvari református prédikátor”-nak írja magát.²⁶ Márton 1705-ben a „Patakon meg telepedett scholabeli ifjúság” szeniora.²⁷

Egyikük sorsát sem tudjuk nyomon követni Utrechttől való hazatérésük után. Márton alighanem azonos azzal a Martinus Almasival, akit 1710. február 12-én ordináltak Abaújban. Nem lehetetlen, hogy az a Stephanus Pastoris Almasi, akinek az ordinációjára 1712. február 18-án került sor, a mi Almási Istvánunkkal azonos.²⁸ Ismeretlen Almási Benjámín életének további folyása is. Előkerül ugyan 1718-ban egy latin nyelvű vers Almási Benjámín neve alatt, Szatmár-Némethi Sámuel kolozsvári professzor halotti beszéde mellett,²⁹ de nem bizonyos, hogy ez azonos a Bod Péter által említett Benjámínnal.

Almási Benjámín verse a Rákóczi-kor aggratulatoria-költészetének említésre méltó darabja azért, mert benne Erdély fejedelmét köszönti Erdély kapujában azzal a melegséggel, amellyel a fejedelem Erdélyben sehol sem találkozott. Bizonyára szívesen fogadta, s talán többre is értékelté, mint egy szokványos korabeli aggratulatoriát, mert azt kapta benne, amire a komor deési napok alatt vágyott, s amelyben sohasem részesült egészen: Erdély szeretetét és vágyakozását személye és fejedelemsége után.

A klasszikus műveltségű Rákóczi még könnyen megértette Almási Benjámín iskolás stílusú, nehézkes versét, amelyet olvassunk el Geréb László magyarra való átköltésében is:

A költő kérdi :

Mért hogy úgy űzi Phaeton fogatját
És a Nap vígan robog át az égen,
Merre átgördül, ragyogón aranylik
Phoebusi útja?

Fékre mért fogta viharát a tenger?
Mért derül kedve sose várt mosolyra
S kedvező széllel vitorláz a hátán
Fürge hajósa?

Parnaszus ormát odahagyva sebtén,
Tájainkat mért keresed fel ime
S szent Kilenc Szúzzel Helikonról ujjongsz
Erre Apolló?

Mért hogy új dalra Philoméla zendít
És fejedelmünk neve zúg a hegyben
S Orpheus lantját veri vissza játszó
Hangon az erdő?

Felelnek a Múzsák :

Mindez így lön, mert a vitéz, erényes,
Ósi nagy törzsök fia, drága sarja,
Rákóczi herceg, aki dalra méltó,
Tér meg e tájra!

A költő szól:

Ismered lángját fene Vulcanusnak
És a Bellóna iszonyú vasát is;
Mennyi sok vést kell, siratott csapást el-
Tűrni miattok!

Semmi ez mégis: kisút újra fényünk,
Felleget' bűnük vigalom veré el:
Győz Apolló, mert idejő közénkbe
Nagy fejedelmünk.

Legyen utad hát, Phaeton, szerencsés;
Rajta, háromszor ragyogóbb futással
Járj s ne hozzon gyászt Zephyrus kocsidra,
Tűzbe borítván!

Nimpha, hallatlan csodahangú hűrt verj,
Rítmusidban szent Helikon segítsen,
Dallamát néked ügyesen megadja
Szüzi Diána!

Jöjjetek, Múzsák, futamodva gyorsan,
Lantotok húrján zengjen az ének:
Ünnepeljétek fogadalmi dallal
Fejedelmünket!

²² Országos Levéltár. Rákóczi-szabadságharc levéltára. Protocollum Rákócziánium. Tom. IV. — Thaly ismerte Rákóczi rendeletének teljes szövegét is. Lásd: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Fol. Hung. 1389. XVIII. 300/b.

²³ Lásd: SEGESVÁRY LAJOS: Magyar református ifjak az utrechti egyetemen 1636—1836. Debrecen, 1935. 23.

²⁴ Henricus Pontanus 1699-től volt utrechti prédikátor és professzor. Lásd: JÖCHER, CHRISTIAN GOTTLIEB: Allgemeines Gelehrten-Lexicon. Leipzig, 1751. III. 1688.

²⁵ RMK, III. 4700, 4699 és 4702.

²⁶ Lásd: ESZE TAMÁS i. m. 77.

²⁷ Tsétsi János professzor és Almási Márton szenior 1705. március 10-én kelt folyamodványa Nógrád vármegyéhez. Lásd: Nógrád vármegye levéltára. Pest és Nógrád megye Állami Levéltára. — Almási Márton Disputatio Theologica Secunda, De Causis Salutis c. másik disputációját lásd: RMK, III. 4701.

²⁸ Lásd: BENKE IMRE: Abauji lelkipásztorok. 1685—1799. Kassa, 1943. 65. és 68. l.

²⁹ Lásd: JAKAB ELEK: Újabb adalék az erdélyi halotti beszédek bibliográfiájához. MKsz, IX/1884 125. továbbá: SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és munkái. I. Bp. 1891. 125.

A Múzsák szava :

Klió: Térj a mennyekbe sok időre későn,
Ősztönözz népet, szavaidra hajlót;
Párka sarjassza füved, ám levágni
Vas ne teremjen!

Kalliópé: Visszanyert trónon diadalmi laurus,
Búszke triumphus közepett ragogjál;
Büntetlen ne lovagoljon ellen,
Míg te vezérekdsz!

Melpomené: Hasztalan zúgjon dühödött viharszél,
El ne süllyesse haragos Charybdis
Csónakod; útján a szerencse hordja
Jócska jelek közt!

Thalia: Járd arany fényben utad indulástól,
Végzetednek csak virulása legyen;
Szél, viharzásnak zuhogása sajkád
El ne merítse!

Erató: Mint fatörzs, nőjön kódós ősidőktől
Egyre Rákóczi fejedelmi híre;
Fényesebb csillag, neve Hold az apróbb
Többi tüzek közt!

Urania: Győztesen járdalj koronás babérral,
Tőled ellenség futamodva fusson,
Kövte hozzád Mars, vigye jó szerencséd
Sok diadalra!

Euterpé: Ó, te nagy díszünk, a dicséret egyre
Hordjon és verje az Olympos ormát
Híred, nyugattól keletig emeljen
Búszke dicsőség!

Terpsichoré: Légy szerencsés, bárhova lépsz — esengek:
Hős kitartással hadi néped álljon
Hűn temelleted; vigye kedvező szél
Tiszta vitorlád!

Polihymnia: Hozza szántatlan talaj is gyümölcsét,
Berc, hegyek Bacchus italát teremjék;
S adja meg mindig a jutalmat illőn
Mennyel Pallas!

Esze Tamás

A fehérvári cenzor 1830—31-ben

A' bujdosók és a Csongor és Tünde első kiadásának engedélyezése és megjelenése Székesfehérvárott történt.

A cenzor személyét titokban tartja Vörösmarty és íróársainak köre. Segítségével négy olyan kiadványt sikerült kinyomatniok, amelyet a budai cenzor (Drescher) nem volt hajlandó engedélyezni. Az említett nagy jelentőségű drámákon kívül Bajza röpirata, majd annak „toldaléka” készült itt a Conversations-lexikon ügyében.

Érdekes módon elhallgatják a cenzor kiletét *A' bujdosók* cenzúrázásáról készült hivatalos akták is (Lukácsy—Balassa: Vörösmarty Mihály 1800—1855. Budapest, 1955. — 116—120. l.), jóllehet a cenzort felelőssé teszik a megjelenésért: „... ha a kézirat most kerülne első cenzurázásra, csak alapos javításokkal lehetne nyomdába kerülését engedélyezni...” (I. m. 116. l.) „Ezt a cenzornak sohasem lett volna szabad nyomdába engednie.” (I. m. 118. l.)

Vörösmarty és barátainak levelezése nem jelöli meg közelebről közös jötevéjüket. Bajza Toldyhoz intézett leveléből a következőket tudjuk meg: „Vörösmarty már vége felé jár *Kont*-nak s nem sokára kész lesz vele. Fehérvárra viszi kiadni, mert itt nem engedi meg a cenzor...” (Bajza József összegyűjtött munkái. III. kiadás. Bp., 1901. Hatodik kötet. 312—315. l. — 1830. jan. 12-én kelt levél.) „Vörösmarty elkészítette *Kont*-ot s Fehérvárra ment nyomtatni, mert azt hiszi, hogy ott a censura szabadabb. Én félek, hogy ott sem engedik meg nyomtatni.” (I. m. 315. l. — 1830. március 1-én kelt levél.)

A további levelek már nem igazolják Bajza aggodalmát. Bajza a valóban szabadabb cenzúráról értesülve szívesen enged Vörösmarty kérésének: „Röviden csak arra kérlek, hogy Bajza munkáját semmi esetre Pesten ne nyomtassátok, mert becsületemben áll megtartani a föltételeket...” (Vörösmarty Stettnerhez, 1830. április 26.) 1830. április 29-én már arról ír Vörösmarty Stettnernek, hogy Bajza munkáját átadta a könyvnyomtatónak. Ugyanezen levélben a röpirattal kapcsolatban írja: „... mikor megmondtam, hogy correcturát fogok Pestre küldeni, a' cenzor egy kicsit megütközött rajta 's talán azt hitte, hogy visszaélünk jószágával...” A költő és a cenzor kapcsolatának közvetlenségére is utalnak ezek a sorok. A kiváló tanítvány és az emberséges cenzor egyaránt felelősséget vállalt a megjelenő munkákért, de úgy ítéltük meg, hogy a cenzor felelőssége volt a nagyobb. Vállalását az segíthette elő, hogy a mindaddig jelentéktelen munkákat (kalendáriumokat, vallásos iratokat stb.) engedélyező, illetve kiadó fehérvári cenzort és nyomdát a Könyvrevíziós Hivatal nem ellenőrizte, az írásban megküldött cenzori jelentéseket észrevétel nélkül továbbította.

Vörösmarty erkölcsi kötelességének tartja a Fehérvárott készült munkák baráti körben történő terjesztését: „A könyvkötővel alkudjál meg 300 példány bekötésére... A többit könyvároshoz ne add, sőt közre se bocsásd előbb, mint Tóni megjő, ő majd elszerzi mindenfelé...” (Vörösmarty Stettnerhez, 1830. április 26.)

A homályban maradt és sejtethető jóindulatú cenzor személyének kérdése Gyulai Pált is foglalkoztatta. Erre nézve kérdést intézhetett Vörösmarty Jánoshoz, a költő öccséhez.